

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

JENNICA THYLIN-KLAUS

Pehr Stenbergs två resor

Pehr Stenbergs levernesbeskrivning handlar i flera avseenden om att resa. Stenberg reste i rummet, till Åbo för att studera, men han reste också i socialt avseende – han gjorde vad vi i dag skulle kalla en klassresa. I den här korta översikten ger jag några exempel på Stenbergs resande, med fokus på åren 1758–1789, som måste betraktas som en mycket formativ period i Stenbergs liv. Det var under den här tiden han tog flera stora och avgörande steg. Han inledde sin skolgång i Umeå, han begav sig till Åbo för att bli student och slutligen återvände han till Västerbotten för att verka som präst. Detta innebar samtidigt ett socialt avancemang, som också innefattade utmaningar. Jag har valt att närma mig Stenbergs resande utifrån några centrala teman, närmare bestämt utbildning, sociala markörer och språk. Min avsikt är att ur levernesbeskrivningen lyfta fram exempel på situationer som är knutna till dessa teman, särskilt situationer där Stenberg själv reflekterat kring sig själv i förhållande till sin omgivning. Vilka utmaningar mötte han under sin resa? Vad var främmande för honom? Och hur reflekterade han kring ett eventuellt utanförskap?

Utbildningsresan inleds

Vi börjar med att förflytta oss till byn Stöcke, söder om Umeå, där Pehr Stenberg föddes 1758. Han kom från enkla förhållanden, men konstaterar i sin levernesbeskrivning att hans föräldrar var måna om att bereda honom en ”god framtid”.¹ Det innebar att han inte kunde bli kvar hemma utan måste börja i skolan. Men var skulle han gå i skola?

Översikten är en lätt bearbetad version av ett föredrag jag höll under det seminarium om Stenberg och hans levernesbeskrivning som ordnades vid Åbo Akademi den 27 april 2017.

1. Pehr Stenberg, *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder. Del 1. 1758–1784*, Urkunden 19, utg. Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennstedt (Umeå 2014), s. 35.

För att kunna bli till exempel bodbetjänt eller skrivare var det viktigt att lära sig räkna och skriva. Föräldrarna hade inte råd att betala för privatundervisning, även om de tänkte sig att det hade varit det allra bästa. I stället fick han börja i en skola i den då anspråkslösa staden Umeå. I början av 1773 flyttade Pehr Stenberg till Umeå och skrevs in i stadsskolan. Med sig i bagaget hade han ett skrin med kläder och personliga tillhörigheter, och en uppmaning från föräldrarna att hälsa och ta av sig hatten ”både för höga och låga”.²

I anteckningarna som gäller skoltiden i Umeå finns det flera exempel på att Stenberg verkar ha varit begåvad och klarat sig väl i jämförelse med sina skolkamrater. Samtidigt kommer hans fattigdom och enkla bakgrund fram i flera sammanhang. Det här är en rätt så intressant spänning. Under en examen klarade Stenberg sig så bra att han som belöning fick sätta sig vid övre ändan av bordet. Han kommenterar det så här:

En så ljuflig befallning skyndade jag mig at fulgjöra, och det med en fulkomlig glädje; under det de andra hörde och såg alt detta med en tämmelig lång näsa. Hwad de som Handelsmäns söner tänckte då jag, som en fattig och ringa bonde son, innom så kårt tid likasom blef allas deras hufwud, det kan jag wäl ej säija; men torde kanske något när kunna gissa.³

Stenberg var själv förundrad över uppmärksamheten och insåg att han måste akta sig för att bli högfärdig. Efter examen kom Stenbergs far till Umeå, och Stenbergs lärare, magister Sædenius, kallade honom till sig. Stenberg kunde inte gissa vad det handlade om: ”Hvem skulle då kunna täncka, at nu nalkades ingången till min lycka?”⁴ Under samtalet föreslog magistern att Stenberg skulle studera till präst. Han fick senare också ett annat erbjudande om att bli apotekare, men Stenberg höll fast vid planen att bli präst eftersom det var vad hans föräldrar hoppades på, och dessutom fick han under skoltiden stöd från församlingen (genom djäknegång).⁵ Här kan man också notera att föräldrarna, som hoppades att Stenberg skulle bli präst, också fick utstå ett visst mått av avundsjuka från vänner och bekanta.⁶

2. Ibid., s. 57.

3. Ibid., s. 61.

4. Ibid., s. 61–62.

5. Ibid., s. 130.

6. Ibid., s. 139–140.

Utifrån det här kan vi konstatera att Stenberg framstår som en begåvad ung man, som har de intellektuella egenskaper som behövs för att kunna avancera socialt i ett samhälle där det de facto fanns mycket få vägar uppåt för en fattig bondpojke. Men för att detta skulle lyckas räckte det inte med bara begåvning, utan man måste också behärska de sociala koderna. Av levernesbeskrivningen framgår flera gånger att detta var något som vållade problem, särskilt under de tidiga åren. Det finns ett talande exempel från skoltiden i Umeå, där Stenberg fick kämpa för att smälta in. Han och hans kamrater skulle nämligen sjunga vid en rådmans begravning. På kvällen skulle de, liksom de övriga begravningsgästerna, inta en måltid, och Stenberg var lite orolig eftersom han inte tidigare hade ätit vid herrskapsbord: ”[S]å war jag nu uti ett ganska stort bekymmer om, huru jag skulle bärga mig, at icke jag genom min tölp= och bondaktighet måtte ådraga mig de andras åtlöjje.” Han försökte iaktta de andra så noggrant som möjligt och göra som de gjorde. Allt gick bra tills han skulle ta emot en skål och lade handen över skålbrädden så att en kamrat flinade åt honom. Stenberg blev då både generad och förargad.⁷

När det blev dags att välja universitet föll valet på akademien i Åbo. Stenberg nämner själv fyra orsaker till det: att det var hans magisters rekommendation, att det sades vara billigare i Åbo än i Uppsala, att han fått löfte om gratis middagar hos familjen Callmeijer, och att det fanns bättre konditioner (informatorsplatser) för svenska studenter än i Uppsala.⁸ Just att det var billigt var antagligen ett vägande skäl, eftersom Stenberg fick kämpa för att få ihop pengar till studierna.

På väg till Åbo

Stenberg stod alltså i beråd att ta ytterligare ett steg på sin sociala resa, och det innebar att kraven på att bete sig rätt skärptes ytterligare. De här kraven kunde handla om mycket elementära saker, som att kunna äta med kniv och gaffel. Stenberg skriver själv att han inte brukade göra så: hans mat bestod oftast av bröd, smör, mjölk och gröt. Magistern och hans hustru i Umeå kände till detta och bjöd därför Stenberg på middag ”ty wi wilje se [...] huru du bärjar dig när du skall spisa med knif och gaffel. Ty när du nu kommer till folk passar det sig icke at bära

7. Ibid., s. 96.

8. Ibid., s. 186.

sig tölpaktigt åt”. Stenberg klarade testet, men konstaterade att han inte hade för avsikt att köpa sig kniv och gaffel, han ville spara pengarna till ”nödigare behofwer”.⁹

För att Stenberg skulle kunna skaffa sig den utbildning han ville ha, och som alltså innebar en social resa, måste han också göra en resa i rummet, till Åbo. Resan till Åbo gick först till Stockholm, där han bytte fartyg. I samband med bytet inträffade en incident som belyser den rätt så blyge Stenbergs lyhördhet och känslighet när det gällde att hamna i fokus för negativ uppmärksamhet. När han skulle lämna den första båten sade styrmannen nämligen, inför alla som fanns ombord:

Du har nu varit med oss 7. weckors tid; men aldrig har jag under hela den tiden en gång sedt dig taga någon bok i hand till at läsa något; intet ser det ut som du skulle bereda dig till Student examen, jag hade aldrig trodt det om dig, som sades wara så snäll, at du skulle wara så later. Derföre kan jag nu ej annat än banna dig och skämma ut dig för alla.

Stenberg blev mycket illa till mods och generad över det här, och försökte förklara för besättningen att han hade haft svårt att kunna koncentrera sig på läsning på grund av allt buller ombord. En del hade förståelse för det, medan andra tyckte att det visst hade funnits möjlighet om han verkligen velat sitta och läsa. ”Dock sökte jag at ursäkta mig på ofwansagda sätt så godt jag kunde. Hwaraf ses huru snar menniskan är till at förringa sina fel i andras ögon.”¹⁰

Studietiden i Åbo: att finna sin plats

Under tiden i Åbo fick Stenberg flera gånger kämpa för att uppnå en sådan nivå som han tyckte att förväntades av en student. Det är tydligt att han var orolig i situationer där människor kunde tänkas reagera på hans enkla ursprung eller fattigdom. Det första exemplet finner vi redan när han skulle bli student. Han gick till professor Lars Lefrén, som var rektor år 1779, och inlämnade sitt testimonium från magistern i Umeå. Då frågade professorn när han var född, alltså både datum och år. Den uppgiften saknades nämligen i Stenbergs papper. ”För at kunna gifwa rätt swar på den frågan blef jag rätt brydder; nock wiste jag fuller både årtalet och Månaden; men dagen wiste jag ej; intet täcktes jag säga at jag ej wiste det icke eller wille jag upge annat än hwad rätt war.” Efter

9. Ibid., s. 189.

10. Ibid., s. 220.

att Stenberg besinnat sig lite och eftersom han visste att han var född lite före jul, så chansade han och angav den 18 december 1758 som sitt födelsedatum.¹¹ Hans gissning visade sig vara korrekt.

Andra till synes enkla saker, som att gå in och sätta sig i kyrkan, kunde också ge upphov till oro eftersom sittordningen i kyrkan var en viktig statusmarkör. När Stenberg skulle gå i kyrkan första gången satte han sig först i magistrarnas bänk och blev då uppmanad att gå till den vanliga nationsbänken, som han inte genast kunde hitta. Sedan såg han sina kamrater i en bänk vid stora gången, men dit vågade han inte gå eftersom ”det war så mitt ibland stora Herrar”. Först efter att han fått en försäkran om att det faktiskt var nationsbänken vågade han gå dit i fortsättningen.¹²

Sociala sammanhang, särskilt måltider, kunde också blotta eventuella brister i uppfostran och seder, och det var Stenberg mycket medveten om. Som jag tidigare nämnde fanns det en överenskommelse om att Stenberg skulle få äta hos sina släktingar, familjen Callmeijer i Åbo. Han brukade infinna sig vid ett-tiden för att äta, och sedan gick han ganska snabbt därifrån. Han skriver att han alltid satte sig på en stol mellan kakelugnen och köksdörren, och sedan satt stilla och tyst:

Detta alt härrörde till det mästa af blygsell; ty jag fruktade, at jag på något sätt kunde förgå mig; jag war icke wan, at omgås med Herrskap mycket mindre, at underhålla en discours, talte någon mig till så swarte jag beskedligt hwad jag wiste, och swårt war det för mig, at något säga; ty jag war helt främmande, och kände hwarken folk eller orter, hade således icke många ämnen at tala om [...].¹³

Under den här tiden är det påfallande att Stenberg tänker mycket på sin blygsel. Ofta när någon skrattade eller viskade trodde han att det handlade om honom själv. Han var noggrann med att bete sig korrekt och avlägga ”den ena tölpaktigheten efter den andra”. En dag kom han till Callmeijers iklädd en blå lång rock med rödprickig väst under, och kusinerna flinade så mycket att han snabbt insåg att man inte klädde sig så i en stad.¹⁴ I ett annat sammanhang, när han arbetade hos familjen Tollet som bodde på Sannais rusthåll i Merimasku, hade

11. Ibid., s. 227.

12. Ibid., s. 231.

13. Ibid., s. 233.

14. Ibid., s. 241–242.

han bara trasiga västar och jackorna var i olag, så därför tänkte han: ”Fattig Man är ingen Grefwe” och deltog i en måltid iklädd bara tröja. Det fick han därefter en tillsägelse för. ”Den rika har sådant han will, men den fattiga har sådant han kan”, konstaterade han då.¹⁵

Överlag finns det flera kommentarer just angående klädsel, också från Stenbergs vistelser i Stockholm, vilket belyser klädernas roll som statusmarkör i 1700-talets samhälle.¹⁶ Historikern Ulla Ijäs, som i en artikel har undersökt familjen Hackmans lyxkonsumtion i Viborg, konstaterar att klädseln var det mest synliga sättet att markera respektabilitet, social status och förmögenhet. Av hennes material framgår att både män och kvinnor var noga med sina garderober.¹⁷ Frågan om klädsel hör i sin tur ihop med en större diskussion om materiell kultur i det tidigmoderna samhället. Klädsel, boende och måltider återspeglade alltid social ställning, civilstånd, religion och kön. Det handlade med andra ord inte enbart om individens fria val. Särskilt köpmännen spelade en viktig roll eftersom de kunde påverka inriktningar inom modet och bidra till att ett visst mode spred sig utanför den egna familjekretsen.¹⁸ Det var också vanligt att man kopierade varandra. En viktig utgångspunkt när man tog efter varandra, eller över huvud taget delade en gemensam materiell kultur, var en gemensam uppfattning om vad som var god smak. God smak och moderiktighet betonas också i de brev Ijäs studerat, i vilka skribenterna diskuterar införskaffning eller försändelser av olika varor. Ijäs konstaterar: ”Det var fråga om ett ömsesidigt förtroende och om icke-verbala koder inom samhället, genom vilka samhällets medlemmar lärde sig vad god smak betydde och vilka varor som vid en given tidpunkt följde god smak.”¹⁹

15. Ibid., s. 297.

16. Ibid., se till exempel s. 152 och 406.

17. Ulla Ijäs, 'Favourites of fortune. The luxury consumption of the Hackmans of Vyborg, 1790–1825', Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (eds.), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914* (New York & London 2015), s. 195.

18. Ulla Ijäs, 'Kašmiria ja kölninvettä. Kaupunkilaisliitin materiaallinen kulttuuri pohjoisen Itämeren kaupungeissa 1700- ja 1800-luvulla', Topi Artukka, Jarkko Keskinen & Taina Saarenpää (toim.), *Kaupungin varjoissa, arkistojen valossa* (Turku 2018), s. 137.

19. ”Kyse oli keskinäisestä luottamuksesta ja yhteisön sisäisistä sanattomista koodeista, joiden avulla yhteisön jäsenet oppivat, mitä hyvä maku tarkoitti ja millaiset tavarat kulloinkin olivat hyvän maun mukaisia.” Ijäs, 'Kašmiria ja kölninvettä', s. 140.

Det främmande

De exempel jag hittills har tagit upp har med Stenbergs sociala resa att göra, och hans försök att passa in och bete sig såsom man kunde förvänta sig av en student och blivande präst under det sena 1700-talet. Det är helt uppenbart att han inte ville sticka ut och uppfattas som främmande. Men fanns det något i Åbomiljön som han i sin tur reagerade på och upplevde som främmande?

Vi kan urskilja åtminstone två konkreta saker som Stenberg noterade som annorlunda. Den ena var bastuseder, och den andra var språk. I anteckningarna för december 1779 står det att han förundrade sig över att folk var så angelägna om att bada bastu varje lördag kväll. Alldeles särskilt förundrade han sig över att de ofta gick från bastun till boningshuset alldeles nakna.²⁰ Här kan tilläggas att Stenbergs första bastubad också blev lite besvärligt eftersom han inte kunde ta av sig sin skjorta i bastun eftersom det fanns en piga i rummet. Riktigt besvärligt blev det när pigan började kasta bad och skjortan blev helt våt. Då följde han sitt sällskaps uppmaningar och klädde av sig och gick och satte sig på laven, trots att det var svårt att stå ut med hettan.²¹ När det gäller finska traditioner kan här mest som en parentes sägas att Stenberg också fick stifta bekantskap med påskdelikatessen memma. ”För min del kunde jag ej äta mycket af honom i sänder”, konstaterade han.²²

Det andra som var främmande för Stenberg var språket, och då syftar jag inte bara på finskan utan också på svenskan. När det gäller äldre tider finns det ytterst få kommentarer om det svenska språket i Finland, men Stenbergs levernesbeskrivning innehåller en mycket värdefull anteckning. Han skriver:

Det andra, som åter i början mycket stötte mina öron var: at höra dem, som skulle läddas tala swenska, ja till och med Herrskaper, inblanda i swenskan hwarjehanda Fennicismer och finska talesätt, utom hwad de kunde bryta på finskan medelst accenten på ordena. Jag wil för ro skull anföra några sådana finska idiotismer: såsom till exempel: *Sätt dörrn fast; sätt spjället fast; lägg stopet fatet, bouteillen, Carafin, glasset et: på bordet*, i stället för: *sätt stopet et*: och åter twärtom: *Sätt knifwen, bandet, skeden, mössan, näsduken et: på bordet*, i stället för: *lägg knifwen et*: Widare: *Intet har jag ingen sax; Intet ser jag ingen ting; intet hittar jag ingenting. Intet wet jag ingalunda. och sedan: Går jag nu straxt? i stället för: skall jag gå nu straxt?* Såsom ock:

20. Stenberg, *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1, s. 237.

21. *Ibid.*, s. 239–240.

22. *Ibid.*, s. 253.

Intet kan jag gå, *som* jag är sjuk; Intet wet jag, *som* jag har varit borta. Jag kunde ej hindra det, *som* jag war borta, eller: *som*, jag såg det intet. Så at de brukte ofta: *som*, i stället för: *eftersom*, *när* eller *då*. Med mångfaldiga flere sådana, som i början ganska mycket stötte öronen; men till slut blef jag så wan derwid, at jag ej märkte det; ja jag kunde wäl ock ibland, sjelf säga så, sedan jag flera år hade varit i landet.²³

Här ger Stenberg alltså flera exempel på särdrag i svenskan i Finland. Som jag nämnde finns det mycket få sådana kommentarer som kan ge oss kunskap om hur en person från den västra riksdelen uppfattade svenskan i Finland. Och intressant nog finns det ytterligare en kommentar som ansluter till detta, nämligen när Stenberg 1784 åkte hem för att hälsa på sina föräldrar och gjorde följande språkliga iakttagelse:

Hwad som mäst föreföll mig owant war at höra deras bonde språk; ty ehuru det war mitt modersmål, och jag blott hade varit 5. år borta, så hördes dock deras tal i mina örom så underligt, gnällande och dragande, at jag knapt kunde tro det wara samma mundart, som i mina barna år taltes. At tala nu deras språk war för mig aldeles omöijligt; men nog förstod jag det mycket wäl. Å andra sidan förebräddes jag, icke allenast af Föräldrar och Syskon; utan äfwen af Herrskaper, at jag bröt på finska, hwilket ock war sant; men som jag aldrig förr hade märkt. Häräf ser man huru lätt man antager de mundarter i språket, som man sednast hörer, samt at det är både lätt och möjijligt, at snart aldeles förglömma sitt modersmål.²⁴

När Stenberg uppger att han ”bröt” på finska handlar det inte om att han verkligen skulle ha gjort det, om man med finsk brytning menar ett svenskt uttal påverkat av det finska modersmålet, utan han använder ordet på ett annat sätt. Däremot kan han på olika sätt ha påverkats av hur svenskan i Finland uttalades, ett uttal som bland annat kännetecknades (och kännetecknas) av avsaknad av grav accent, kortstavighet i betonad stavelse och en annorlunda vokalkvalitet i vissa fall.

De här kommentarerna gäller alltså det svenska språket, men Stenberg reflekterar också kring det finska språket och möjligheterna att lära sig det. Han uppgav att hans kunskaper i finska var små, och han var inte heller särdeles intresserad av att lära sig det. Det berodde inte på språket i sig utan på att Stenberg trodde att han inte skulle kunna lära sig det tillräckligt bra för att kunna verka som präst på finska.²⁵

23. Ibid., s. 237–238.

24. Pehr Stenberg, *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom sjölv författad på dess lediga stunder. Del 2. 1784–1789*, Urkunden 20, utg. Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennstedt (Umeå 2015), s. 28.

25. Stenberg, *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1, s. 266.

Dessutom cirkulerade det en del roliga historier om hur till exempel präster använt finska ord fel och på ett löjväckande sätt (eller till och med blivit lurade att göra så), vilket gjorde att Stenberg inte kände sig särskilt lockad att utsätta sig för den risken.²⁶ Några små försök att tala finska gjorde han ändå. Han hade sett en hök som försökte ta en höna, och ville berätta det för en finsk dräng, trots att han inte visste vad höna var på finska: ”[S]edan jag hade funderat en stund så sade jag: ’Hauka tullä åttaman pois kuckon waimu’: det will säga: ’Höken kom och wille taga bort tuppens hustru’”. Det visade sig sedan att den här historien spred sig ända bort till Tavastland, vilket bara verkar ha roat Stenberg själv.²⁷ Lite finska fick Stenberg senare i livet möjlighet att använda när han i samband med finska kriget träffade finska soldater på sjukhuset i Umeå.²⁸

Sammanfattning

Avslutningsvis kan sägas att vi kan iaktta några framträdande teman när det gäller den unge Stenbergs resa socialt och i rummet. De tidigaste gäller skolgången och hans erfarenheter av att vara en begåvad elev samtidigt som han fick kämpa för att smälta in trots sin enkla bakgrund. Den här kampen blev ännu svårare under studietiden i Åbo, då ribban höjdes ytterligare. Det verkar som om den här oron avtog med tiden, i takt med att Stenberg blev säkrare i sin roll och lärde sig de sociala konventionerna. Däremot verkar han hela livet ha burit på en osäkerhet och en medvetenhet om sin enkla bakgrund och dess begränsning, vilket syns i det senare materialet. När det gäller resan till Åbo så är det övergripande intrycket att han *inte* reagerade på staden som en främmande miljö – det handlar trots allt om en stad i samma rike, och de få kommentarer som finns gäller sedvänjor och språk. Det var alltså den sociala resan som var den stora utmaningen.

26. Ibid., s. 269.

27. Ibid., s. 345.

28. Stenberg, *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 2, s. 187–188.